

Література

1. Невмержицький Є. В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми / Невмержицький Є. В. – К. : КНТ, 2008. – 368 с.
2. Мельник Е. В. В Украине создается Национальное бюро расследований. 15-я попытка [Электронный ресурс] / Е. Мельник, Т. Бодня // Днепропетровское агентство журналистских расследований. – Режим доступа : <http://www.ajr.org.ua>
3. Про Національне бюро розслідувань [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 24 квітня 1997 р. № 371/97. – Режим доступу : <http://www.zakon2.rada.gov.ua/laws/show/371/97>
4. Про внесення змін до Указу Президента України від 24 квітня 1997 р. № 371 [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 6 липня 1998 р. №815/98. – Режим доступу : <http://www.zakon2.rada.gov.ua/laws/show/815/98>
5. Про зміни у структурі центральних органів виконавчої влади [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 15 грудня 1999 р. № 1573/99. – Режим доступу : [http://www.customs.com.ua /php /document\\$](http://www.customs.com.ua /php /document$)
6. Національна антикорупційна стратегія на 2011–2012 роки, схвалена Указом Президента України від 21 жовтня 2011 р. № 1001/2011.
7. Пшонка В. П. Маємо 5 років для створення Державного бюро розслідувань [Електронний ресурс] / В. П. Пшонка // Jeу news. – 22 серпня 2012 р. – Режим доступу : <http://www.jeynews.com.ua/news/d0/72983>

УДК 343.98

Р. Л. Степанюк, доктор юридичних наук,
начальник кафедри криміналістики, судової
медицини та психіатрії факультету підготовки
фахівців для підрозділів слідства Харківського
національного університету внутрішніх справ

**ДЖЕРЕЛА ТА ПРИНЦИПИ ФОРМУВАННЯ ОКРЕМИХ МЕТОДИК
РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, УЧИНЕНИХ У БЮДЖЕТНІЙ СФЕРІ УКРАЇНИ**

Розглянуто основні підходи вчених щодо принципів формування окремих криміналістичних методик розслідування злочинів і джерел їх побудови. На основі аналізу наукової літератури обґрунтовано доцільність виокремлення правової, наукової та інформаційно-практичної основ як принципів створення методик розслідування окремих видів і груп злочинів. Охарактеризовано специфіку використання правових, наукових і практичних джерел формування методик розслідування злочинів, учинених у бюджетній сфері України.

Ключові слова: криміналістична методика; злочини в бюджетній сфері; принципи окремої криміналістичної методики; джерела окремої криміналістичної методики.

Рассмотрены основные подходы ученых относительно принципов формирования отдельных криминалистических методик расследования преступлений и источников их построения. На основе анализа научной литературы обоснована целесообразность выделения правовой, научной и информационно-практической основ как принципов создания методик расследования отдельных видов и групп преступлений. Охарактеризована специфика использования правовых, научных и практических источников формирования методик расследования преступлений, совершенных в бюджетной сфере Украины.

© Р. Л. Степанюк, 2014

Ключевые слова: криминалистическая методика; преступления в бюджетной сфере; принципы частной криминалистической методики; источники частной криминалистической методики.

Basic approaches of scientists on the principles of formation of particular criminalistic methods of investigation and sources of their construction are considered. Based on the analysis of the scientific literature there are substantiated an expedience of allocation of principles of the legal, scientific and practical foundations as principles of the development the methods of investigation of certain types of crimes. There are characterized specificity of use of legal, scientific and practical sources of methods of investigating crimes committed in the public sector of Ukraine.

Key words: criminalistic methods; crimes in the public sector; principles of particular criminalistic methods; sources of particular criminalistic methods.

Постановка проблеми. Формування окремих криміналістичних методик розслідування злочинів не можливе без дотримання основоположних правил цієї діяльності, які, у свою чергу, тісно пов'язані з необхідністю використання наукових, правових і практичних джерел.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі існують різні підходи до принципів побудови криміналістичних методик та джерел їх формування, зокрема, у працях В. П. Бахіна, Р. С. Белкіна, І. О. Возгріна, В. А. Журавля, Н. С. Карпова, О. Н. Колесніченка, В. В. Тіщенко, С. Н. Чурілова, А. В. Шмоніна, Б. В. Щура та ін. Проте відсутність єдиного підходу до зазначених категорій ускладнює завдання створення методико-криміналістичних рекомендацій з досудового розслідування різних видів і груп злочинів. Однією з таких груп є специфічний різновид економічних злочинів – злочини в бюджетній сфері, який об'єднує як окремі прояви шахрайств, заволодіння бюджетними коштами шляхом зловживання службовим становищем, отримання неправомірної вигоди під час розпорядження бюджетними ресурсами, нецільового використання бюджетних коштів тощо, так і складні технології злочинної діяльності (комплекси злочинів), що вчиняються організованими злочинними групами, злочинними організаціями, і завдають багатомільярдних збитків державі.

Мета статті. Для створення теоретичних засад відповідної загальної міжвидової криміналістичної методики розслідування злочинів, учинених у бюджетній сфері України, важливими науковими завданнями є розроблення науково-обґрунтованих рекомендацій щодо основоположних правил побудови окремих методик і використання джерел їх побудови в науково-дослідній роботі та практичній слідчій діяльності.

Виклад основного матеріалу. Аналіз наукової літератури з проблем формування принципів створення криміналістичних методик свідчить про плюралізм думок. Наприклад, Р. С. Белкін в їх числі називає:

- а) законність;
- б) знання способів учинення злочинів, умов, що визначають вибір способу та виникнення слідів їх застосування;
- в) адаптованість методу до конкретних умов розслідування;
- г) врахування всіх завдань розслідування, в тому числі й попередження злочинів;
- г) знання організації розслідування злочинів;
- д) відображення етапності процесу розслідування [1, 203–204].

А. В. Шмонін додає ще такі принципи: знання організації взаємодії з іншими правоохоронними, контрольними, судовими та рештою державних органів; знання можливостей форм взаємодії з компетентними органами та посадовими особами інших держав тощо. Цей перелік, уважає автор, далеко не повний [2, 118–119]. І. О. Возгрін пропонує відкритий список принципів

криміналістичної методики. Він класифікує їх на загальні, окремі та спеціальні [3, 260–287]. Дослідник пропонує віднести до принципів формування окремих методик розслідування всі певною мірою вагомні правила, положення, які слід застосовувати в діяльності щодо їх побудови. Проте за таких умов навряд чи буде можливість навести вичерпний перелік принципів, що в цілому знижує цінність цієї наукової категорії. Крім того, часто плутають загальні принципи всієї наукової та практичної діяльності (законність) з окремими правилами побудови методики (знання можливостей взаємодії). Вважаємо, що до числа принципів створення окремих криміналістичних методик слід включати тільки основоположні, головні правила цієї діяльності. Навряд чи можна підтримати спроби звести до одного переліку наукові принципи криміналістичної методики, вихідні начала формування окремих методик розслідування, основні вимоги до процесу розслідування як прикладної практичної діяльності тощо. Це пояснює різнобій у поглядах щодо принципів формування криміналістичних методик.

Тому цілком логічна думка Б. В. Щура, котрий пропонує чітко розрізняти принципи побудови окремих криміналістичних методик і принципи їх застосування [4, 228]. До першої групи вчений відніс:

- а) системність криміналістичної методики;
- б) наукову обґрунтованість методичних рекомендацій і слідчих технологій;
- в) структурованість побудови окремої криміналістичної методики;
- г) об'єктивність в її формуванні [4, 232].

Незважаючи на певні підстави такого підходу, необхідно уточнити деякі аспекти. Так, принцип наукової обґрунтованості в його широкому розумінні, на нашу думку, цілком охоплює інші сформульовані автором основоположні начала формування криміналістичних методик, адже системність, структурованість, об'єктивність належать до загальнонаукових принципів (правил) дослідження. На наш погляд, недоцільно встановлювати загальнонаукові принципи як окремі вимоги до дослідницької діяльності з формування криміналістичних методичних рекомендацій. В іншому випадку слід вирішувати питання включення до цього переліку решти фундаментальних принципів наукового пізнання: детермінізму, раціональності, відтворюваності, теоретичності, зміни і розвитку тощо.

В. А. Журавель доповнює запропонований Б. В. Щуром перелік принципів формування окремих криміналістичних методик розслідування злочинів такими вихідними началами:

- а) відповідність технології створення (побудови) криміналістичних методик їх класифікаційному рівню;
- б) відповідність методико-криміналістичних рекомендацій кінцевій меті формування певної методики;
- в) відповідність типових криміналістичних моделей розслідування предмету доказування й диспозиції статті Кримінального кодексу;
- г) відповідність структури окремої криміналістичної методики структурі базової моделі криміналістичної методики розслідування злочинів;
- д) відповідність послідовності викладення методичних порад етапності процесу розслідування [5, 50–52].

Отже вчений показав основні сучасні новаторські наукові правила побудови криміналістичних методик. Проте спільним для них усіх, на нашу думку, є принцип наукової обґрунтованості (основи).

В. В. Тіщенко до принципів наукової розробки методики розслідування окремих категорій злочинів зараховує:

- а) розгляд об'єктів методики розслідування – злочину і розслідування з позицій системно-діяльнісного та функціонального підходів;
- б) використання даних і новітніх досягнень інших наук;

в) розробку методичних рекомендацій на основі криміналістичного аналізу злочинів і створення їх типової інформаційно-пізнавальної моделі;

г) використання досвіду слідчої практики;

г) розробку криміналістичних рекомендацій на основі криміналістичної класифікації злочинів;

д) розробку окремих методик розслідування на основі визначення та характеристики обставин, які слід з'ясувати;

е) розробку напрямків і завдань розслідування з урахуванням специфіки етапів розслідування;

е) розробку методичних рекомендацій на основі інформаційно-ситуаційної оцінки стану розслідування, виділення типових слідчих ситуацій, що виникають на різних етапах розслідування;

ж) виділення відповідних типових завдань тактичного й організаційно-методичного характеру та визначення оптимальної програми їх вирішення з урахуванням конкретної категорії злочинів і етапів їх розслідування;

з) виділення специфічних тактичних і технічних прийомів під час проведення слідчих дій і тактичних операцій [6, 337–342].

Наведена думка в цілому вірно показує правила наукового пошуку для створення методик розслідування, проте все ж таки дискусійна. Зокрема, використання криміналістичного аналізу злочинів, даних інших наук, вивчення слідчої практики – ті основоположні начала, без яких неможливо створити якісну методику. Водночас урахування криміналістичної класифікації злочинів, обставин, що підлягають встановленню, інформаційно-ситуаційної оцінки стану розслідування та інші правила, на нашу думку, мають спільний принцип науковості, адже вони фактично означають правильне застосування положень науки криміналістики під час конструювання методик розслідування. Крім того, ці правила відображають, перш за все, погляд автора на структуру окремих методик. Тож не доцільно ставити у залежність принципи формування методик розслідування від окремих досягнень криміналістичної науки, адже різноманіття поглядів на структуру методики фактично унеможлиблює формулювання єдиного підходу щодо принципів її побудови. Йдеться, наприклад, про можливу відмову від категорії криміналістичної характеристики злочинів, невизначеність питання щодо етапів розслідування, співвідношення його завдань й обставин, що підлягають встановленню, тощо. Тому надмірна деталізація правил формування методик розслідування, на нашу думку, активізує наукові дискусії, але не сприяє усталенню системи принципів, тобто основоположних начал, керівних ідей, головних підстав для цієї наукової і практичної діяльності. Тож більшість наведених правил повністю відповідають принципу науковості, тобто залежності діяльності з формування окремих криміналістичних методик від сучасних досягнень криміналістики й інших наук.

С. Н. Чурілов принципами побудови методик розслідування вважає принципи залежності окремих методик від: а) права; б) науки; в) практики [7]. Наведеній позиції, яка загалом цілком логічна, характерна загальна закономірність – до принципів формування методик розслідування належать тільки основні правила, які полягають в обов'язковому врахуванні всіх джерел інформації, необхідної для побудови методики – правових, практичних і наукових. Водночас запропонована система принципів занадто деталізована складними підсистемами. Наприклад, принципи залежності окремих методик від права включають зумовленість нормами конституційного і міжнародного, галузевого права тощо. Думається, що правова основа – це один принцип формування криміналістичних методик. Водночас конкретизація правових норм, які впливають на побудову криміналістичних рекомендацій,

залежно від галузевої належності або значення у певній методиці лише описує зміст цього принципу, а не сприяє диференціації принципів загалом.

Визначаємо такі основні принципи побудови будь-якої методики розслідування:

а) правова основа – обов'язкове зважання на вимоги нормативно-правових актів щодо відповідної методики;

б) наукова основа (знання та використання сучасних досягнень криміналістики й інших наук, положення яких потрібні для побудови відповідної методики, а також дотримання загальних правил науково-дослідної діяльності у процесі формуванні методики);

в) інформаційно-практична основа передбачає обов'язкове ґрунтовне вивчення злочинної діяльності певного виду, особливостей діяльності щодо виявлення та розслідування відповідного різновиду злочинів, запобігання їм, а також урахування потреб і можливостей слідчої, експертної та судової практики.

Відповідно до виділених принципів визначаються і джерела формування криміналістичних методик, тобто інформація, положення та факти, що дають початок і живлять розвиток криміналістичної методики розслідування злочинів [8, 91]. Якщо принципи формування методик – це основоположні правила, то джерела – ті вихідні носії інформації для якісного розроблення методичних рекомендацій із розслідування злочинів.

У загальному вигляді до джерел формування криміналістичних методик традиційно належать право, наука і практика [1, 755–758]. Отже, як основні джерела формування методик розслідування злочинів, учинених у бюджетній сфері, доцільно розглядати:

а) правові джерела – положення чинного законодавства України з питань правоохоронної діяльності, бюджетного процесу, контролю за господарською діяльністю в бюджетній сфері;

б) наукові основи – досягнення криміналістики та інших наук з питань протидії злочинності в бюджетній сфері;

в) практику злочинної діяльності в бюджетній сфері та практику правоохоронної діяльності з протидії їй.

Щодо методики розслідування злочинів у бюджетній сфері норми Особливої частини КК України встановлюють перелік кримінально-караних діянь. Це підстава для здійснення криміналістичних класифікацій злочинів певних видів і груп, визначення перспектив і напрямів формування відповідних методик розслідування. Також елементи складів злочинів, установлених відповідними статтями КК України, конкретизують предмет доказування у відповідних кримінальних провадженнях, що має вирішальне значення для визначення завдань розслідування в криміналістичних методиках.

Традиційне і значення кримінального процесу, норми якого встановлюють загальні процедури розслідування, визначають перелік слідчих дій, загальний предмет доказування, основні вимоги щодо дотримання прав і свобод громадян тощо. Відповідно норми кримінального процесуального права безпосередньо впливають на структуру окремих криміналістичних методик, форму, зміст і послідовність здійснення слідчих дій [9, 5].

Значення супровідних правових джерел у методиці розслідування полягає фактично в допоміжній ролі під час побудови всіх структурних частин окремої методики.

Основні напрямки використання джерел адміністративного права у формуванні методики розслідування злочинів, учинених у бюджетній сфері України:

а) аналіз норм, що встановлюють адміністративну відповідальність за правопорушення, які відрізняються від злочинів розміром заподіяної шкоди, іншими елементами, а також використання відомостей про практику їх застосування в методиці розслідування;

б) аналіз норм, що встановлюють адміністративну відповідальність за правопорушення, котрі часто супроводжують злочинну діяльність у бюджетній сфері;

в) використання норм адміністративного законодавства під час формулювання рекомендацій щодо особливостей взаємодії оперативних підрозділів, слідчого, контрольних органів і правоохоронних відомств під час виявлення та розслідування злочинів у бюджетній сфері, запобігання їм.

У криміналістичній класифікації злочинів, учинених у бюджетній сфері України, крім провідної ролі норм кримінального права, важливий аналіз бюджетного законодавства, що регламентує стадії бюджетного процесу та зміст кожної стадії, а також питання відповідальності за бюджетні правопорушення. Значення джерел бюджетного законодавства під час формування методики розслідування злочинів, учинених у бюджетній сфері України, полягає в аналізі та використанні правових норм:

- а) як підстава для криміналістичної класифікації злочинів;
- б) під час характеристики елементів механізму злочинів (способів, слідів, обстановки, особи злочинця);
- в) під час формулювання рекомендацій щодо планування й організації розслідування в цілому;
- г) під час формулювання рекомендацій щодо організації та проведення тактичних операцій, окремих слідчих (розшукових) дій;
- г) під час формування рекомендацій щодо криміналістичної профілактики злочинів.

Як правові джерела, важливі й наукові. Зокрема, знання досягнень кримінально-правової науки дає можливість побудувати більш повну класифікацію злочинів, що вчиняються в бюджетній сфері України, ґрунтовніше дослідити елементи механізму їх учинення. Водночас кримінологічні дані мають найважливіше значення під час побудови таких елементів методики, як криміналістична характеристика злочинів, та питання профілактичної діяльності слідчого.

Через недосконалість багатьох правових норм галузевого законодавства поліпшенню якості науково-методичних рекомендацій щодо розслідування злочинів сприяє використання даних наук фінансового права, адміністративного права та процесу тощо під час визначення механізмів злочинних посягань у бюджетній сфері, причин їх учинення й умов, що цьому сприяють, організаційних аспектів їх виявлення, розслідування та запобігання їм.

Крім права і науки, суттєвим джерелом формування криміналістичної методики є слідча практика. Для окремої методики розслідування це головне джерело формування та найвагоміший критерій оцінки ефективності.

Основні методи вивчення злочинної (як і слідчої) діяльності наводить Н. С. Карпов:

- а) аналіз усіх категорій кримінальних справ;
- б) вивчення оперативно-розшукових матеріалів;
- в) вивчення статистичних даних;
- г) використання результатів відомчої звітності й узагальнень практики роботи різних підрозділів;
- г) вивчення матеріалів ЗМІ з питань боротьби зі злочинністю;
- д) використання матеріалів наукових досліджень, присвячених аналізу злочинності та проблем боротьби з нею;
- е) опитування різних категорій працівників правоохоронної сфери;
- е) опитування колишніх працівників правоохоронних органів й агентів, аналіз їхніх опублікованих спогадів;

- ж) опитування засуджених, аналіз їхніх інтерв'ю та мемуарів;
- з) опитування журналістів;
- и) опитування потерпілих і свідків;
- і) опитування бізнесменів;
- ї) опитування населення;
- й) вивчення історії і досвіду інших країн з організації боротьби зі злочинністю [10, 53–55].

Цей перелік досить повний, однак, на нашу думку, потребує деякого уточнення. Так, якщо ставити за мету максимальну об'єктивність даних про протиправну та правоохоронну діяльність щодо певної категорії злочинів, то, крім опитування засуджених, цілком логічно можна опитувати і осіб, які притягались до кримінальної відповідальності, але через певні причини, як реабілітуючі, так і ні, не були засуджені. Опитування тільки бізнесменів не достатньо без опитування службових осіб, спеціалістів державних підприємств, бюджетних установ з питань з'ясування різних аспектів щодо протидії злочинам у сфері службової діяльності, економічним злочинам, які пов'язані з розпорядженням державним і комунальним майном, та іншими протиправним посяганням у галузі професійної діяльності. До того ж під час формування методики розслідування багатьох категорій злочинів (у тому числі бюджетних) важливе значення має узагальнення (крім матеріалів кримінально-правової практики) ще й тих, що складаються у зв'язку з адміністративним провадженням про відповідні правопорушення, особливо контрольними органами. Щодо методів вивчення практики, на нашу думку, недоцільно іменувати метод назвою процесу – “вивчення”. Краще користуватись назвами саме способів, правил, прийомів пізнання або вирішення завдань (аналіз, узагальнення, опитування тощо).

Отже, під час формування методик розслідування злочинів, учинених у бюджетній сфері, пропонується використовувати такі методи вивчення слідчої та злочинної практики:

- а) аналіз статистичних матеріалів щодо діяльності контрольних і правоохоронних органів із протидії злочинам, учиненим у бюджетній сфері;
- б) аналіз і узагальнення матеріалів кримінальних проваджень про відповідні категорії злочинів, аналіз матеріалів адміністративної практики щодо відповідальності за бюджетні та інші пов'язані з ними правопорушення;
- в) аналіз відомчих аналітичних матеріалів щодо протидії злочинам та іншим правопорушенням у бюджетній сфері;
- г) опитування працівників правоохоронних органів і суддів щодо їхнього досвіду протидії злочинам цієї категорії, розгляд відповідних справ;
- д) опитування працівників контрольно-ревізійних органів;
- е) опитування судових експертів, перш за все, у галузі судово-економічних досліджень;
- є) аналіз матеріалів засобів масової інформації, у тому числі розміщених у глобальній мережі Інтернет, з питань злочинності в бюджетній сфері;
- ж) інтерв'ювання службових осіб бюджетних установ, підприємств, працівників ЗМІ, котрі спеціалізуються на проведенні розслідувань із питань корупції та інших протиправних проявів діяльності в бюджетній сфері;
- з) опитування осіб, які були притягнуті до кримінальної відповідальності за вчинення відповідних правопорушень, а також до адміністративної відповідальності за певні діяння в бюджетній сфері;
- и) аналіз матеріалів наукових досліджень, що стосуються формування методик розслідування, а також питань протидії злочинності в бюджетній сфері;
- і) аналіз досвіду інших країн з питань протидії злочинності в бюджетній сфері.

Наведені методи можуть використовуватись у різних обсягах, залежно від об'єктивних обставин (розповсюдженість, стан протидії певним категоріям злочинів), рівня розробленої методики, цілей дослідників, реальних можливостей щодо проведення дослідження. Наприклад, під час формування підвидової методики навряд чи існує гостра потреба в опитуванні свідків, журналістів, населення, колишніх працівників правоохоронних органів, агентів, часто і засуджених. Загалом наведені та деякі інші джерела інформації (матеріали ЗМІ, відомчі матеріали, іноземний досвід), на наш погляд, можуть бути лише допоміжними у формуванні методики, тоді як вивчення і узагальнення матеріалів кримінального провадження, методи вивчення думки практичних працівників правоохоронних органів, суду, державних контрольних органів, аналіз наукових даних – основні.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Підсумовуючи викладене, зазначимо, що головні принципи побудови будь-якої окремої методики розслідування – правова, наукова та інформаційно-практична основи. До джерел формування криміналістичних методик розслідування злочинів, учинених у бюджетній сфері, належать правові та наукові джерела, практика відповідної злочинної та правоохоронної діяльності щодо протидії зазначеним злочинам. Розкриття наведених принципів, а також характеристика вказаних джерел дозволяє доповнити й удосконалити наукові передумови та практичні засади відповідної науково-дослідної роботи і практичної діяльності.

Література

1. Белкин Р. С. Курс криминалистики : учебное пособие для вузов / Белкин Р. С. – 3-е изд., доп. – М. : Юнити-Дана ; Закон и право, 2001. – 837 с.
2. Шмонин А. В. Методика расследования преступлений : учеб. пособ. / Шмонин А. В. – М. : ЗАО Юстицинформ, 2006. – 464 с.
3. Возгрин И. А. Введение в криминалистику: История, основы теории, библиография / Возгрин И. А. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. – 475 с.
4. Щур Б. В. Теоретичні основи формування та застосування криміналістичних методик : монографія / Б. В. Щур ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Харків : Харків юридичний, 2010. – 319 с.
5. Журавель В. А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції : монографія / В. А. Журавель. – Х. : Вид. агенція “Апостіль”, 2012. – 304 с.
6. Тіщенко В. Принципи розробки криміналістичних методик розслідування злочинів / В. Тіщенко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2007. – Вип. 44. – С. 337–342.
7. Чурилов С. Н. Криминалистическая методика: История и современность / Чурилов С. Н. – М. : Маркетинг, 2002. – 370 с.
8. Возгрин И. А. Научные основы криминалистической методики расследования преступлений : курс лекций : в 4-х частях / Возгрин И. А. – Ч. I. – СПб. : ЮИ МВД России, 1992. – 61 с.
9. Бахин В. П. Криминалистическая методика : лекция / Бахин В. П. – К., 1999. – 27 с.
10. Карпов Н. С. Криміналістичні засади вивчення злочинної діяльності : монографія / Н. С. Карпов. – К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2007. – 522 с.